

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2020 metai

2

LI

Vilnius 2020

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2020

2

Vilnius 2020

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2020

2

Vilnius 2020

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Baltosgos universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos nacionalinės ekonomikos ir valstybinės tarnybos akademija,
Rusija / The Russian Presidential Academy of National Economy
and Public Administration (RANEP), Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakgoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje: <http://talpykla.istorija.lt/>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2020
© Straipsnių autoriai, 2020

JULIJANA ANDRIEJAUSKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

ESTERA ELJAŠEVAITĖ IR ŽYDŲ LIAUDIES UNIVERSITETO IDĖJA TARPUKARIO KAUNE

ANOTACIJA. Pagrindine atspirtimi ir medžiaga šiam straipsniui tapo iki šiol netyrinėti dokumentai, saugomi Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos fonde, priklausę Esteros Eljaševaitės-Veisbartienės (1878–1941) asmeninių dokumentų kolekcijai. Straipsnyje pristatoma menkai žinomos E. Eljaševaitės biografija, plačiau aptariamas jos mėginimas plėsti alternatyvų pasaulietinį žydų švietimą tarpukario Lietuvoje ir lavinti Kauno miesto žydų bendruomenę XX a. trečiajame dešimtmetyje. Pirminiai šaltiniai leidžia naujai įvertinti žydų neformaliojo švietimo įstaigų kūrimąsi tarpukario Lietuvoje ir kultūrinio veikimo kontekstą bei aplinkybes.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Estera Eljaševaitė, Kaunas, liaudies universitetas, žydų švietimas, tarpukaris.

ANNOTATION. This article dwells on newly found documents held in the Judaica collection of the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania, which were part of the collection of personal documents of Esther Elyashev-Weisbart (1878–1941). The article gives a biography of the little-known Esther Elyashev (Estera Eljaševaitė), and discusses her attempt to expand alternative secular Jewish education in interwar Lithuania, and to educate the Jewish community of interwar Kaunas. Primary sources allow us to reevaluate the development of Jewish non-formal education institutions, as well as the context and circumstances of their cultural functioning in interwar Lithuania.

KEYWORDS: Esther Elyashev, Kaunas, people's university, Jewish education, interwar.

Kai tik „Žydų gatvėje“ tradicinius bendruomenės atstovus – šadlanus XIX a. antroje pusėje pradėjo keisti politinės srovės ir partijos, siekusios masiškumo ir radikalių visuomeninių pertvarkų, iš karto išryškėjo ir pasaulėžiūrinė, ir politinė fragmentacija. Modernūs žydų politiniai judėjimai kėlė skirtingus tikslus – sionistai aiškiai pareiškė savo siekį sukurti žydų valstybę Palestinoje ir organizuotai veikdami tapo viena įtakingiausių jėgų tarp vietos žydų bendruomenių¹. Sionizmui oponavo Bundas, besirūpinęs sparčiai gausėjusia žydų proletariato – miesto darbininkų klase, kuri judėjimo šalininkų supratimu, buvo išnaudojama kapitalistinės sistemos. Bundo idėjoms artimi buvo ir folkistai – nedidelis žydų inteligentų ratas, pasisakęs už žydų tautinės ir kultūrinės autonomijos įtvirtinimą diasporoje, kaip ir bundistai siekęs kelti jidiš kalbos ir kultūros prestižą. Folkistai oficialiai savo veiklą pradėjo 1906 m. Sankt Peterburge įkūrus Folkistų (jid. k. *Folkspartey*) partiją, kuriai vadovavo istorikai Simonas Dubnovas ir Izraelis Efröikinas². Kitaip nei sionistų, folkistų programoje nebuvo numatytas „savos“ tautinės valstybės sukūrimas. S. Dubnovo manymu, Rytų Europos žydai turėjo siekti tautinės personalinės autonomijos statuso tose valstybėse, kuriose jie jau gyveno, o politinė kova neturėjo užgožti bendruomenės, jidiš kalbos ar švietimo poreikių.

Pirmojo pasaulinio karo pabaiga ir naujų, tautinių, valstybių kūrimasis tapo rimtu iššūkiu žydų politinių srovių ir partijų lyderiams. Daugumai jų tautinių valstybių kūrimasis, ypač tokių mažų kaip Lietuvos Respublika, nebuvo politinis idealas, o tik vienas iš blogų ar blogesnių variantų. Iki pat Pirmojo pasaulinio karo lietuvių tautinis projektas daugumai žydų visuomenės lyderių neatrodė patrauklus, o juo labiau realus, be to, ir lietuvių etninė kultūra savo prestižu negalėjo varžytis su lenkų ar rusų kultūromis ir kalbomis. Visgi politinis carinio režimo liberalėjimas, žydų bei lietuvių tautinių judėjimų stiprėjimas jau nuo XIX a. pabaigos (socialdemokratiškos partijų bendradarbiavimas), suaktyvėjimas nuo 1906 m. (rinkimų į Pirmąją Rusijos Dūmą), o ypač – 1918–1919 m. laikotarpiu kūrė prielaidas pragmatinei lietuvių ir žydų, pirmiausia sionistų, politinei sąjungai. Šių „vedybų iš išskaičiavimo“ rezultatas – žydų kultūrinė personalinė autonomija Lietuvoje, gyvavusi iki XX a. trečiojo dešimtmečio vidurio³. Nors pasikeitė suverenas, politinė santvarka, dominuojanti kultūra, tačiau politinė diferenciacija, o kartu ir skirtingi kultūriniai prioritetai iš „Žydų gatvės“ niekur nedingo. Lietuvos Respublikoje greta

¹ D. F i s h m a n, Nuo šadlanų iki masinių partijų: žydų politiniai judėjimai Lietuvoje, *Lietuvos žydai. Istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius, 2012, p. 256–257.

² K. W e i s e r, Folkists, The YIVO encyclopedia of Jews in Eastern Europe, prieiga per internetą: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Folkists> [žr. 2020 03 01].

³ Plačiau žr. *A Pragmatic Alliance: Jewish–Lithuanian Political Cooperation at the Beginning of the 20th century*, ed. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Budapest, 2011; Š. L i e k i s, *A State within a State? Jewish Autonomy in Lithuania 1918–1925*, Vilnius, 2003.

ortodoksinių srovių stiprūs buvo sionistai⁴. Folkistai, tiek iki Didžiojo karo, tiek ir po jo susikūrusiose naujose valstybėse nebuvo labai populiarūs ar įtakingi, tačiau kartais jie inicijuodavo projektus, kurie svarbūs ne tik kaip šios politinės srovės bandymų puoselėti tautinę kultūrą diasporoje liudijimai, bet taip pat kaip projektai, kurių likimas rodo domiuojančių visuomenių ar politinių režimų požiūrį į žydus.

Istoriografijoje, skirtoje Lietuvos žydų istorijai, galime rasti Lietuvos žydų kultūrinio ir materialinio paveldo tyrimų, palyginti plačiai išnagrinėtas žydų švietimo tinklas⁵. O žydų visuomeninių organizacijų pastangos steigti neformaliojo švietimo įstaigas iki šiol netirtos, istoriografijos šia tema beveik nėra. Atrasti pirminiai šaltiniai leidžia naujai įvertinti žydų neformaliojo švietimo įstaigų kūrimąsi tarpukario Lietuvoje ir kultūrinio veikimo kontekstą bei aplinkybes. Pagrindine šio tyrimo atspirtimi ir medžiaga tapo iki šiol ne tyrinėti dokumentai, priklausę Esteros Eljaševaitės-Veisbartienės (1878–1941) asmeninių dokumentų kolekcijai, dabar saugomi Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos fonde⁶. Šiame straipsnyje dėmesys yra skiriamas menkai žinomai E. Eljaševaitės asmenybei ir jos mėginimams plėsti alternatyvų pasaulietinį žydų švietimą tarpukario Lietuvoje bei lavinti Kauno miesto žydų bendruomenę XX a. trečiajame dešimtmetyje. Toks tyrimas parodys, kiek sėkmingos buvo šios iniciatyvos tarpukario Lietuvoje, ir padės geriau suprasti tautinių mažumų, konkrečiai – žydų, situaciją tautinėje valstybėje.

Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, iš Rusijos į Lietuvos Respubliką grįžo dalis per karą kraštą palikusių žydų, taip pat ne vienas aktyvus inteligentijos atstovas⁷. Karo metais, o kartais dar ir anksčiau šių inteligentų už Lietuvos ribų išbandytos įvairios veiklos (tokios kaip suaugusiųjų mokyklos, vakariniai kursai, viešos paskaitos, neformalus švietimas) buvo pritaikytos ir Lietuvos Respublikoje.

Estera Eljaševaitė-Veisbartienė Lietuvos istorijoje žinoma labai menkai, istoriografijoje dažniau sutinkamas jos brolio, žymaus kauniečio, literatūros kritiko ir rašytojo

⁴ Plačiau žr. E. B e n d i k a i t ė, *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*, Vilnius, 2006.

⁵ S. K a u b r y s, *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: Galios gimtis*, Vilnius, 2000; B. Š e t k u s, *Tautinių mažumų mokykla Lietuvoje: gimnazijų raida 1918–1940 metais*, Vilnius, 2000; M. Z a l k i n, *Žydų mokyklų idėjinė diferenciacija, Lietuvos žydai. Istorinė studija*, p. 357–370.

⁶ 2019 m. žiemą tarp Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje saugomų žydų raštijos paveldo dokumentų, Antrojo pasaulinio karo metais paslėptų ir išsaugotų Šv. Jurgio bažnyčioje (buvusiuose Knygų rūmuose) ir 2017 m. perduotų saugoti Lietuvos nacionalinei Martyno Mažvydo bibliotekai, buvo identifikuota apie 150 (nuolat papildoma) dokumentų kolekcija įvairiomis kalbomis (jidiš, anglų, prancūzų, vokiečių), kurią sudaro dr. Esteros Eljaševaitės-Veisbartienės rašyti arba jai adresuoti rankraščiai, mašinosraščiai, fotografijos.

⁷ Tomo Balkelio duomenimis, maždaug 350 tūkst. iš Lietuvos kilusių karo pabėgėlių 1918–1924 m. grįžo į Lietuvą; žr. T. B a l k e l i s, Lietuvos vyriausybė ir Pirmojo pasaulinio karo pabėgėlių repatriacija į Lietuvą, 1918–1924 m., *OIKOS: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2006, nr. 2, p. 55–74; į Lietuvą grįžo rašytojai Hiršas Blošteinas, Kalmenas Zingmanas, Zeligas Kalmanovičius, Izidorius Eljaševas, Estera Eljaševaitė ir kiti.

Izidoriaus Izraelio Eljaševo (1873–1924; slapyvardis *Bal-Machšoves* – „Mąstytojas“) vardas⁸. Svarbiausi I. Eljaševo darbai nugulė penkiatomyje *Geklibe shriftn* (lietuvių k. „Rinkiniai raštai“), publikuotame 1910–1915 m., iš kurių pirmieji du tomai laikomi pirmaisiais pasaulyje publikuotais jidiš literatūros kritikos darbais. Be savo originaliųjų darbų, I. Eljaševs taip pat žinomas kaip vertėjas – į jidiš kalbą išvertęs nemažą dalį Europos literatūros kūrinių, tokių kaip Teodoro Herclio *Altneuland* („Senoji naujoji žemė“), Ivano Turgenevo „Tėvai ir vaikai“ ir Levo Tolstojaus „Kazokai“⁹. XX a. ketvirto dešimtmečio tarpukario Lietuvoje ir jo sesers vardas buvo minimas tarp iškilųjų žydų visuomenės kultūros veikėjų. 1937 m. laikraščio *Di Jidiše Štime* („Žydų balsas“) redaktorius Ruvinas Rubinšteinas ją apibūdino kaip „unikumą nedideliame moterų rašytojų ir kūrėjų tarpe ir vienturtę dukterį Lietuvos žydų šeimoje. [...] žymiausių mūsų meno kritikę“¹⁰.

E. Eljaševaitė-Veisbartienė buvo literatūros kritikė, žurnalistė ir mokytoja, studijavo filosofiją Leipcigo, Heidelbergo aukštosiose mokyklose, 1906 m. Berno universitete sėkmingai apsigynė filosofijos mokslų daktarės disertaciją¹¹, tęsė karjerą Aukštuosiuose moterų kursuose¹² ir jidiš kalba dėstė Žydų liaudies universitete Sankt Peterburge – neformalioje aukštojoje švietimo įstaigoje. Rusijos sostinėje ji dirbo drauge su žymiu istoriku ir vienu iš folkistų lyderių Simonu Dubnovu. 1921 m. ji grįžo iš Sankt Peterburgo į gimtąjį Kauną. Remiantis Cecile Kuznitz tyrimu, E. Eljaševaitė prisidėjo prie itin reikšmingo įvykio – 1925 m. rugpjūčio mėnesį dalyvavo šešias dienas vykusioje konferencijoje Berlyne, kurios metu buvo įsteigtas žydų mokslo institutas (YIVO)¹³.

E. Eljaševaitė, kaip aktyvi folkistų veikėja, oponavo sionistų idėjoms ir ragino likti bei dirbti krašte, propagavo mintį, jog žydų tikslas turi būti tautinė kultūrinė autonomija, o ne sionistinės idėjos. Folkistų idėjas palaikė ir dienraščio *Folksblat* („Liaudies laikraštis“) redaktorius Mendelis Sudarskis, kuris teigė, jog mokykla, kurioje visi dalykai dėstomi jidiš kalba, rūpinasi jaunosios žydų kartos parengimu gyvenimui vietoje – Lietuvoje, šiuo tikslu ją atitinkamai auklėja, suteikia reikalingų žinių darbui ir gyvenimui¹⁴.

⁸ M. Moseley, Bal-Makhshoves, *The YIVO encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, prieiga per internetą: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Bal-Makhshoves> [žr. 2020 03 01].

⁹ Ten pat.

¹⁰ R. Rubinšteinas, Rašytoja ir kultūrininkė, *Apžvalga*, 1937 11 06, nr. 40 (159), p. 4.

¹¹ Disertacijos tema „Die Voraussetzungen des modernen Psychologismus und der Ausgangspunkt Kants“. Plačiau žr. *Erkenntnistheoretische Studien auf antipsychologistischer Grundlage*, Bern, 1910.

¹² *The Power of Witnessing. Reflections, Reverberations and Traces of the Holocaust*, ed. N. R. Goodman, M. B. Meyers, London, 2012, p. 280.

¹³ C. E. Kuznitz, *YIVO and the Making of Modern Jewish Culture. Scholarship for the Yiddish Nation*, Cambridge, 2014, p. 62.

¹⁴ *Kauno žydų aukštesniosios komercijos mokyklos pirmasis dešimmetis, 1926–1936*, Kaunas, 1937, p. 5–6.

1921 m. grįžusi į Lietuvą, E. Eljaševaitė atsivežė ir tarp to meto žydų liaudininkų populiarią liaudies universiteto – atskiros, tik žydams skirtos neformaliojo švietimo įstaigos, įkūrimo idėją. Kad pasiektų šį tikslą Lietuvoje, E. Eljaševaitė tapo 1920 m. gegužės 20 d. Kaune įsteigtos „Aukštesniems mokslams žydų tarpe skleisti draugijos“¹⁵ valdybos pirmininke. Draugijos tikslas buvo atkreipti dėmesį į poreikį šviesti ir skleisti aukštojo mokslo idėją tarp Lietuvos žydų¹⁶. E. Eljaševaitė pertvarkė draugijos įstatus ir savo tikslus planavo pasiekti steigiant liaudies universitetus, įvairius bendrojo, profesinio, specialiojo lavinimo ir judaikos kursus žydų jaunimui ir suaugusiems, rengiant periodines ir pavienes paskaitas, leidžiant mokslines knygas ir žurnalus, bei steigiant draugijos kursų lankytojams bibliotekas ir skaityklas¹⁷. Į draugijos veiklą ji įtraukė ir savo bendraminčius – teisininkus Simoną Bieliackiną ir Dovydą Verblauską, gydytojus Sofiją Kamberytę ir Benjaminą Golachą, filosofą Izaoką Donskį, bibliofilą Abelį Balošerį, gydytoją ir būsimą *Folksblat* redaktorių M. Sudarskį, mokytojus Iciką Bolelį ir Rochelę Levinzonaitę bei kitus¹⁸.

Draugijos iniciatyva tais pačiais metais buvo pradėta šviečiamoji veikla – atsidarė Žydų aukštieji kursai Kaune. Pažymėtina, jog Lietuvos žydų istorijos tyrinėtojai daugiausia dėmesio skyrė sionistinės pakraipos mokykloms, kurios pagal populiarumą dominavo tarpukario Kaune¹⁹, tačiau įdomių iniciatyvų siūlė ir folkistai. Jie inicijavo Žydų liaudies universiteto – orientuoto į suaugusiųjų išsilavinimo kėlimą bei švietimą jidiš kalba (didiesnio pasisekimo sulaukusio tarpukario Vilniuje), steigimą. Pagrindinė Aukštųjų kursų programos kūrėja ir buvo E. Eljaševaitė, atstovavusi folkistų politinei srovei. Jos nuomone, šiai įstaigai turėjo tekti reikšmingas žydų švietimo vaidmuo:

Lietuvai tapus nepriklausoma valstybe ir Lietuvos žydai suprato, kokios svarbios politinės ir kultūrinės problemos buvo prieš tai, tuomet kilo mintis apie būtinybę sukurti savarankišką centrą Lietuvoje žydų mokslo ir kultūros sklaidai, tai galėtų padaryti didelę įtaką visam žydų gyvenimui²⁰.

¹⁵ Draugijos steigimo iniciatyvos 1920 m. ėmėsi žinomi Lietuvos žydų visuomenės veikėjai Ozeris Finkelšteinas, Iseras Beras Volfas, L. Soloveičikas, T. Tubinas. Pagrindiniai jų iškelti tikslai: steigti aukštųjų mokslų įstaigas: bendrojo ir žydų mokslo; organizuoti nuolatinės ir periodines paskaitas, leisti mokslo knygas ir žurnalus; šelpti aukštuosius mokslus einantį jaunimą. Žr. plačiau – Draugija aukštesniems mokslams žydų tarpe skleisti Lietuvoje, Kaunas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 1347, ap. 1, b. 28, l. 1.

¹⁶ Žinios apie draugiją aukštesniems mokslams žydų tarpe skleisti, 1922 10 12, Kaunas, ten pat, l. 2.

¹⁷ Aukštesniems mokslams žydų tarpe skleisti draugijos įstatai, 1936 08 15, Kaunas, ten pat, l. 5.

¹⁸ Ten pat.

¹⁹ M. Zalkin, min. veik., p. 357–370; B. Šetkus, Training of Teachers for Jewish Elementary Schools in Lithuania, 1919–1940, *Istorija*, t. 106, 2017, nr. 2, p. 28–67.

²⁰ E. Eljaševaitė, Žydų aukštieji kursai Kaune, 1923, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos fondo dokumentai [nekataloguoti] (toliau – LNMMB JFD), l. 1.

Šių kursų steigimo kontekstą taip pat neblogai paaiškina viena E. Eljaševaitės citata: Pati Lietuva negali nieko pasiūlyti mūsų jaunimui. Lietuvos aukštieji kursai, kurie ką tik įgijo „universiteto“ vardą, buvo dar tik medicinos fakulteto vystymo etape. Tačiau lietuvių kalbos žinių trūkumas užkirto kelią aukštojo mokslo galimybei²¹.

Kitaip tariant, žydai XX a. trečiojo dešimtmečio pradžioje, jei be jidiš ir hebrajų kalbų, ir mokėjo kitas kalbas, tai tikrai ne lietuvių²², o tautinėje Lietuvos valstybėje prioritetas buvo teikiamas mokymo įstaigoms su lietuvių dėstomąja kalba. Todėl tautinės mažumos ir ieškojo būdų puoselėti švietimą ne valstybine kalba.

Kaunas, tapęs laikinąja sostine, sparčiai augo, pritraukdamas nemažai naujakurių. „Lietuva dabar buvo perpildyta jaunais žmonėmis, kurie baigė vidurinį mokslą ir siekė aukštojo mokslo“²³, – rašė E. Eljaševaitė. Folkistai atkreipė dėmesį į poreikį rūpintis į Kauną besikeliančio žydų jaunimo laisvalaikiu bei švietimu. 1921 m. vasaros pabaigoje buvo parengta sisteminė Aukštųjų kursų programa, įsteigti du skyriai: Humanitarinis su filosofijos, filologijos, teisės ir socialinių mokslų, tarp jų istorija ir literatūra, disciplinomis, bei Matematikos ir fizikos. 1921 m. paskelbus apie kursus, užsirašė 30 asmenų – daugiausia iš Rusijos ir Ukrainos atvykę žydai²⁴. Pirmoji vieša paskaita įvyko 1921 m. rugsėjo 1 d. Kauno rotušėje. Apie žymų žydų rašytoją Josefą Brenerį ir jo kūrybą paskaitą skaitė dr. Izidorius Eljaševas²⁵. Remiantis 1922–1923 m. mokslo metų ataskaita, bendras klausytojų skaičius siekė 150 asmenų, iš jų 70 buvo vyrai ir 80 moterų²⁶.

Nors liaudies universiteto idėją E. Eljaševaitė visuomenei pristatė dar 1921 m. rudenį²⁷, „Aukštesnieji žydų kursai“ į Kauno žydų liaudies universitetą pertvarkyti tik 1926 m. pradžioje ir veikė Kęstučio g. 52, taigi buvo centrinėje miesto dalyje. Pažymėtina, jog E. Eljaševaitės Žydų liaudies universiteto koncepcija nebuvo nauja Rytų Europoje, ji sekė kitų liaudies universitetų pavyzdžiais. Lietuvoje liaudies universitetai pradėti kurti dar XX a. pradžioje²⁸, o 1915 m. Vokietijai okupavus Lietuvą, lietuviai, žydai ir lenkai ėmė steigti kursus Vilniuje, tikėdamiesi, kad iš jų išsiplėtos aukštosios mokykla. Žydų liaudies universitetų steigimo idėja buvo itin populiari tarp Rytų Europos žydų inteligentijos

²¹ Ten pat.

²² Čia turimas galvoje raštingumas, o ne sugebėjimas komunikuoti elementariomis frazėmis.

²³ E. Eljaševaitė, Žydų aukštieji kursai Kaune, 1923, LNMMB JFD, l. 2.

²⁴ Ten pat.

²⁵ Žydų aukštųjų kursų viešos paskaitos, *Draugas*, 1921 09 17, p. 5.

²⁶ 1922–1923 m. mokslo metų ataskaita, Kaunas, 1923, LNMMB JFD, l. 1. Daugiau informacijos apie klausytojus dokumente nepateikta.

²⁷ E. Eljaševaitė, Di ideei fun a yidishen universitet, *Di yidische shtime*, nr. 235 (642), 1921 10 21, p. 2.

²⁸ Daugiau apie liaudies universitetus Lietuvoje: U. M. Andrijauskaitė, Darbininkų švietimo bandymai Kaune XX a. 3–4 dešimtmetyje: liaudies universitetai ir vakariniai kursai bei gimnazijos suaugusiesiems, *Kauno istorijos metraštis*, nr. 15, 2015, p. 167–186.

tarpuokariu. 1918 m. Žydų liaudies universitetas atidarytas jau minėtame Sankt Peterburge (1920 m. pertvarkytas į Žydų aukštųjų kursų institutą). Nuo 1918 iki 1921 m. žydų liaudies universitetai veikė Maskvoje, Kijeve²⁹.

Visą Aukštųjų kursų ir dalį liaudies universiteto gyvavimo laikotarpį E. Eljaševaitė stengėsi viešinti institucijos idėją ir pritraukti finansinę paramą. 1924 m. dienraščio *Di Jidiše Štime* priede lietuvių kalba „Mūsų garsas“ (1924–1925) ji rašė:

Pastaruoju laiku pradėjo susidaryti visa eilė klubų, kur susirenka žydų mokslininkai, pasijutę atitrauktais nuo gimtųjų aplinkybių ir dirbančiais be kontakto su savo tauta, į tokias vietas, kaip Kaunas, kur gyvuoja Žydų Aukštieji Kursai, buvo žiūrima su pasitenkinimu ir vis didėjo noras dalyvauti tokioje gyvoje dvasinėje darbuotėje³⁰.

Liaudies universiteto idėja buvo įgyvendinta privačia iniciatyva – įstaigą išlaikė „Aukštiesiems mokslams žydų tarpe skleisti draugija“³¹, tad iniciatoriai aktyviai ieškojo finansinės paramos už Lietuvos ribų, visų pirma – Berlyne, kuriame tuo metu telkėsi ne tik turtingiausi mecenatai, bet ir daugelis žydų intelektualų iš Rytų ir Vidurio Europos. Kaip rašė kursų iniciatorė:

Kadangi Lietuvos valdžia prie kursų išlaikymo neprisidėjo, administracija ėmėsi prašyti pagalbos užsienio draugijų. Pirmasis bandymas buvo Berlyne. Čia aukštųjų kursų Kaune idėja sukėlė didelę simpatiją, todėl buvo įkurtas kuratoriumas, kurio nariai yra ponai: prof. A. Einšteinas, dr. Bradt, prof. Weil, Prof. dr. Heinrich Lowe ir kiti. Iš esmės šis kuratoriumas mums negalėjo stipriai padėti finansiškai, tačiau svarbesnis buvo moralinis palaikymas, kurį jis parodė mums³².

Aukštieji kursai iš tiesų sukėlė susidomėjimą ir sulaukė žinomų Vakarų Europos žydų veikėjų palaikymo. Instituciją itin vertino jau minėtas A. Einšteinas. Jis atkreipė dėmesį į universiteto kursų Kaune svarbą visam Rytų Europos žydų dvasiniam gyvenimui. Ir savo ruožtu su prašymu pagelbėti vargstančiai Kauno aukštųjų kursų bibliotekai kreipėsi tiek į Berlyno universiteto bibliotekininką Heinrichą Loewe³³, tiek į Žydų pasaulinės pagalbos konferencijos Paryžiuje (*Conférence Universelle Juive de Secours*) asamblėjos prezidentą prof. Davidą Simonseną, užtikrinęs E. Eljaševaitės patikimumą ir įvardijęs Kauno aukštuosius kursus kaip vieną vertingiausių įstaigų, siekiančių padaryti žydų bendruomenę kuo labiau nepriklausoma³⁴. E. Eljaševaitei itin padėjo ir S. Dubnovas, kuris

²⁹ L. P r a i s m a n, Moscow, *The YIVO encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, prieiga per internetą: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Moscow> [žr. 2020 03 01].

³⁰ E. E l j a š e v a i t ė, Žydų mokslo jėgų susivienijimas, *Mūsų garsas*, 1924 07 23, nr. 9 (11), p. 3.

³¹ Organizacijų statistikos žinios, 1939 07 10, Kaunas, LCVA, f. 1347, ap. 1, b. 28, l. 29.

³² E. E l j a š e v a i t ė, Žydų aukštieji kursai Kaune, 1923, LNMMB JFD, l. 4.

³³ Alberto Einšteino laiško kopija Heinrichui Loewe, 1922 09 19, vokiečių k., mašiniškasis, ten pat.

³⁴ Alberto Einšteino laiško kopija žydų pasaulinės pagalbos konferencijos asamblėjos Paryžiuje prezidentui prof. Davidui Simonseniui, 1923 08 26, prancūzų k., mašiniškasis, ten pat.

labai palaikė Aukštųjų kursų ir Liaudies universiteto steigimo idėją, prisidėjo ieškant finansinės pagalbos. 1922 m. laiške žurnalistui, diplomatui, istorikui ir *Joint* komiteto sekretoriui Amerikoje Lucienui Wolfui žymus folkistas ir istorikas patikino, jog Kaune jau antrus metus gyvuoja žydų aukštieji kursai, sudarantys būsimą žydų universiteto branduolį, kurį įkurti skatina apgailėtinos sąlygos, su kuriomis susiduria studentai Rytų Europos ir Vokietijos universitetuose³⁵. JAV leistame laikraštyje „Draugas“ taip pat buvo skelbiama:

Įžymiausias mūsų laikų žydų istorikas S. Dubnovas, [...] praneša laiške Žydų Reikalų Ministeriui M. Soloveičikui, jog jis nusprendė paaukoti busimam žydų universitetui Lietuvoje, o iki jį įkursiant Žydų Istorijos-Etnografijos Draugijai, jo didelių knygų kolekciją Hebraika ir Judaika – skaičių 2 000 ekz., o taipgi didelį manuskriptų kolekciją apie Lietuvos ir Lenkijos žydus. Visas šias knygas ir manuskriptus jis su virš minėta sąlyga atiduoda laikinai Lietuvos Žydų Tarybos žinia³⁶.

Apie šį faktą S. Dubnovas rašė savo dienoraštyje:

kad išsaugoti brangius rankraščius: išsiunčiau pareiškimą į Kauną, kad aš pasiryžęs paaukoti visą archyvą ir biblioteką būsimam žydų universitetui ir paprašiau pasirūpinti pervežimu šios dovanos kaip diplomatinio pobūdžio bagažą; tačiau iš to nieko nesigavo³⁷.

Žinoma, jog S. Dubnovui pavyko išvežti asmeninę knygų kolekciją iš Sovietų Sąjungos į Kauną, kur ji buvo iki 1925 m., kai buvo pervežta į Berlyną. Remiantis išlikusiais dokumentais, finansinę pagalbą Aukštiesiems kursams pavyko užsitikrinti iš Nukentėjusių nuo karo pagalbos komiteto (*The War Victims Relief Committee*) bei Ukrainos žydų federacijos³⁸.

Iniciatoriai Kauno žydų liaudies universitete planavo dėstyti įvairius sistemiškus kursus, rengė viešas paskaitas, kurias skaitė gerai žinomi žydų kultūros ir mokslo veikėjai, tokie kaip dr. Chaimas Nachmanas Šapira, rašytojas Natanas Grinblatas ir kiti³⁹. 1927 m. balandžio mėnesį E. Eljaševaitė parengė ir išleido vienkartinį leidinį *Di Folks Univerzitet*⁴⁰ („Liaudies universitetas“), kuriame kvietė dalyvauti paskaitose ir pristatė institucijos vykdomą švietimo programą. Ją sudarė tokie kursai kaip filosofija (dėstė pati E. Eljaševaitė), psichologija (dėstė psichologas ir psichiatras, Vytauto Didžiojo universiteto dėstytojas dr. Vladimiras Lazersonas), teisė (dėstė teisininkas ir advokatas dr. Viktoras Fridšteinas), istorija, sociologija, literatūra (dėstė žurnalistas ir rašytojas dr. Natanas

³⁵ Simono Dubnovo laiško kopija Lucjanui Wolfui, 1922, mašiništas, ten pat.

³⁶ Žydų istoriko S. Dubnovo dovana Lietuvos žydams, *Draugas*, 1921 09 17, nr. 219, p. 4.

³⁷ С. Д у б н о в, *Книга жизни: воспоминания и размышления: материалы для истории моего времени*, Санкт-Петербург, 1998, с. 463.

³⁸ E. E l j a š e v a i t ė, Žydų aukštieji kursai Kaune, 1923, LNMMB JFD.

³⁹ Ten pat.

⁴⁰ *Di folks univerzitet*, Kovne, nr. 1, 1927.

Grinblatas), meno istorija (dėstė meno kritikas E. Eljaševaitės sutuoktinis Jonas Veisbartas). Taip pat buvo įtraukti lietuvių kalbos mokymo kursai, kuriuos dėstė bibliografas Izidorius Kisinas, S. Poškus, D. Pinkus, M. Goldman⁴¹. Vis dėlto trūksta dokumentų, leidžiančių įvertinti, kaip liaudies universitetui sekėsi vykdyti savo veiklą po 1927 m. Gali būti, kad patirdamas nuolatinį lėšų trūkumą ir Lietuvos valdžiai panaikinus žydų tautinę autonomiją⁴², liaudies universitetas nustojo funkcionuoti. Pastebėtina, jog „Aukštesniems mokslams žydų tarpe skleisti draugija“, visą aptariamą laikotarpį kuravusi liaudies universiteto veiklą, sukėlė įtarimų Lietuvos valstybės saugumo institucijoms dėl joje „besispietusio daugiausiai kairiojo elemento“⁴³. Valstybės saugumo departamento direktorius Augustinas Povilaitis draugijai vadovavusį asmenį (t. y. E. Eljaševaitę) įvardijo kaip socialistinio, artimo komunistams nusistatymo, todėl draugijos veikla ir kiti steigėjai buvo stebimi⁴⁴.

Galiausiai 1940 m. rugpjūčio mėnesį, sovietams jau okupavus Lietuvą, vidaus reikalų ministras pasirašė nutarimą, jog organizacijos veikimas nesuderinamas su valstybės saugumo reikalavimais ir „Aukštesniems mokslams žydų tarpe skleisti draugija“ buvo uždaryta⁴⁵.

1921 m. Kaune įkurti aukštieji žydų kursai, 1926 m. pertvarkyti į Žydų liaudies universitetą, nebuvo unikalūs reiškinys Vidurio ir Rytų Europos žydų istorijoje. Tokio pobūdžio įstaigų, orientuotų į suaugusių asmenų švietimą, tikintis, kad ateityje pavyks įkurti ir tautinį žydų universitetą, būta ir kituose kraštuose. Taigi, tam tikra prasme šiose E. Eljaševaitės iniciatyvose matome bendras daugeliui regiono šalių žydų bendruomenių būdingas transnacionalines tendencijas. Kartu šios švietimo iniciatyvos mums sako ką svarbaus apie tautinių mažumų situaciją tarpukario Lietuvoje. Nors žydai folkistai su valstybėmis (visuomenėmis), kuriose gyveno, tapatinosi kur kas labiau nei sionistai, tarpukario Lietuva, kaip ir dauguma kitų regiono valstybių, buvo nacionalizuojančios tautinės valstybės, todėl tokie visuomenės veikėjai ir veikėjos kaip E. Eljaševaitė ieškojo galimybių Edukuoti „savą“ bendruomenę už valstybės institucijų rėmų.

⁴¹ Ten pat, p. 2–3.

⁴² Kaip pastebi S. Atamukas, Lietuvoje keičiantis politinei valdžiai, likvidavus žydų autonomiją, *Folks-partei* ir jos kultūros padaliniuose vis labiau pradėjo stiprėti kairiosios radikalios jėgos, kurias valdžios organai persekiavo. Žr. S. A t a m u k a s, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*, Vilnius, 2007, p. 175.

⁴³ Valstybės saugumo departamento direktoriui, 1937 04 30, Kaunas, LCVA, f. 1347, ap. 1, b. 28, l. 16.

⁴⁴ Administracijos departamento direktoriui, 1937 05 22, Kaunas, ten pat, l. 17.

⁴⁵ Vidaus reikalų ministerio nutarimas, 1940 m. rugpjūčio mėn., Kaunas, ten pat, l. 32.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

- Di folks univerzitet*. Kovne, Nr. 1, 1927.
- ELJAŠEVAITĖ, Estera. Žydų mokslo jėgų susivienijimas. *Mūsų garsas*, 1924 07 23, Nr. 9 (11), p. 3.
- ELIASHEV, Ester. Di ideei fun a yidishen universitet. *Di yidische shtime*, Nr. 235 (642), 1921 10 21, p. 2.
- Žydų aukštųjų kursų viešos paskaitos. *Draugas*, 1921 09 17, p. 5.
- Žydų istoriko S. Dubnovo dovana Lietuvos žydams. *Draugas*, 1921 09 17, Nr. 219, p. 4.
- ДУБНОВ, Семён. *Книга жизни: воспоминания и размышления: материалы для истории моего времени*. Вступ. ст. и коммент. В. Е. Кельнера. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 1998.
- ANDRIJAUSKAITĖ, Ugnė. Darbininkų švietimo bandymai Kaune XX a. 3–4 dešimtmetyje: liaudies universitetai ir vakariniai kursai bei gimnazijos suaugusiesiems. *Kauno istorijos metraštis*, 2015, Nr. 15, p. 167–186.
- ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*. Vilnius: Alma littera, 2007.
- A Pragmatic Alliance: Jewish–Lithuanian Political Cooperation at the Beginning of the 20th Century*. Ed. V. Sirutavičius, D. Staliūnas. Budapest, New York: Central European University Press, 2011.
- BALKELIS, Tomas. Lietuvos vyriausybė ir Pirmojo pasaulinio karo pabėgėlių repatriacija į Lietuvą, 1918–1924 m. *OIKOS: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2006, Nr. 2, p. 55–74.
- BENDIKAITĖ, Eglė. *Sionistinis sąjūdis Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006.
- FISHMAN, David E. Nuo šadlanų iki masinių partijų: žydų politiniai judėjimai Lietuvoje. In: *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 256–257.
- KAUBRYS, Saulius. *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: Galios gimtis*. Vilnius: Statistikos tyrimai, 2000.
- KUZNITZ, Cecille Esther. *YIVO ant the Making of Modern Jewish Culture. Scholarship for the Yiddish Nation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- LIEKIS, Šarūnas. *A State Within a State? Jewish Autonomy in Lithuania 1918–1925*. Vilnius: Versus aureus, 2003.
- RUBINŠTEINAS, Ruvinas. Rašytoja ir kultūrininkė. *Apžvalga*, 1937 11 06, Nr. 40 (159), p. 4.
- ŠETKUS, Benediktas. *Tautinių mažumų mokykla Lietuvoje: gimnazijų raida 1918–1940 metais. Daktaro disertacija*. Vilnius, 2000.
- ŠETKUS, Benediktas. Training of Teachers for Jewish Elementary Schools in Lithuania, 1919–1940. *Istorija*, t. 106, 2017, Nr. 2, p. 28–67.
- The Power of Witnessing. Reflections, Reverberations and Traces of the Holocaust*. Ed. N. R. Goodman, M. B. Meyers. London: Routledge, 2012.
- ZALKIN, Mordechai. Žydų mokyklų idėjinė diferenciacija. In: *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 357–370.

ESTHER ELYASHEV AND THE IDEA OF THE JEWISH PEOPLE'S UNIVERSITY IN INTERWAR KAUNAS

Summary

JULIJANA ANDRIEJAUSKIENĖ

This article dwells on newly found documents held in the Judaica collection of the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania which were part of the collection of personal documents of Esther Elyashev-Weisbart (1878–1941). She was a literary critic, journalist and teacher, studied philosophy at the universities of Leipzig, Heidelberg and Bern, and defended a doctoral dissertation in philosophy. In St Petersburg, she worked together with the famous historian and leader of the folkist movement Simon Dubnow. In 1921, she moved to Kaunas, where she sought to establish the Jewish People's University. Esther became the chair of the board of the Society for the Dissemination of Higher Education among the Jews, and founded higher Jewish courses in Kaunas, which were transformed into the Jewish People's University in 1926. Esther's initiative illustrates a common transnational trend, typical of many Jewish communities in Central and Eastern Europe. Furthermore, these educational initiatives are evidence of certain important factors regarding the situation of national minorities in interwar Lithuania: although Jewish folkists identified with the states (societies) in which they lived much more than the Zionists, like most other states in the region, interwar Lithuania was a nationalising nation-state. Therefore, public figures such as Esther Elyashev were looking for opportunities for the education of their 'own' community outside the framework of state institutions.

Gauta 2020 m. rugsėjo mėn.

Priimta 2020 m. spalio mėn.

Julijana Andriėjauškiėnė – Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus doktorantė. Disertacijos tema – „Kauno žydai Lietuvos Respublikoje (1918–1940 m.): tarp integracijos, akultūracijos ir segregacijos“.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius LT-0118.

El. paštas: julijana.leganovic@gmail.com